

МЕДИЧНА ДОПОМОГА СЕЛЯНАМ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРІОД, ЩО ПЕРЕДУВАВ ЗЕМСЬКІЙ МЕДИЦИНІ

Історія доземської медицини в Російській імперії мала важливий попередній період під назвою «приказна медицина». Цей період незаслужено отримав виключно негативну оцінку як діячів земської медицини, так і, особливо, радянських істориків медицини. Таке ставлення було дещо упередженим, адже приказна медицина, при всіх її недоліках (матеріальна бідність і управлінська слабкість, недостатність медичного персоналу і невисока його кваліфікація, низька культура медичного обслуговування тощо), являла собою першу організовану форму державної медицини і стала певною основою для розвою наступної, досить прогресивної, форми охорони здоров'я сільського населення — земської медицини.

Після прийняття у 1775 р. закону про установи для управління губерніями у Російській імперії була створена нова державна система допомоги бідним і нужденним, яка об'єднала заклади громадської опіки і медичної допомоги. Основою цієї системи стали спеціальні державні установи — прикази громадської опіки. У кожній губернії при створенні приказу йому державою надавався капітал в 15 тис. руб., який можна було збільшувати власною фінансово-господарською діяльністю. Таким чином, прикази, покриваючи витрати на утримання підпорядкованих їм закладів, мали можливість накопичувати залишки, завдяки чому сумарний капітал усіх губернських приказів у 1803 р. складав 5 млн руб., а у 1854 р. уже досягав суми майже у 100 млн руб. [1, 109].

Згідно із законом, прикази громадської опіки повинні були влаштовувати і утримувати народні школи, сиротинці, богоугодні заклади, перш за все — лікарні, аптеки, будинки для невиліковних хворих і для божевільних. Створення приказів і організація ними медичних закладів започаткували в історії медицини період так званої «приказної медицини». Особливе місце в цій системі відводилось лікарням. У них передбачалось лікувати і опікувати «всякого звання бедных и неимущих безденежно, прочих же больных и господских служителей только тогда принимать, когда порожние места случатся, и класть особо, а плату за излечение сих установитъ умеренную» [2].

Вищий нагляд за наказами і видання обов'язкових для виконання ними інструкцій покладали на Міністерство внутрішніх справ, а нагляд за діяльністю лікарень доручався генерал-штаб-лікарю цивільної частини. Одночасно з приказами громадської опіки були запроваджені також посади повітових лікарів. У 1797 р. був здійснений ще один важливий захід — у кожній губернії створювались лікарські управи. Вони, представляючи державне управління, також видавали «надлежащие правила и постановления, соответственные местным условиям каждой губернии», підтримували діючі заклади «соответственно мест-

ним надобностям» та надавали можливість використовувати для цього місцеві кошти [3, 48–49]. Таким чином здійснювався крок до децентралізації управління медичною справою, досить самостійної діяльності медиків відповідно до місцевих умов і на базі місцевих ресурсів, що пізніше з успіхом розвинула і здійснила земська медицина [4, 132–134].

Херсонська губернія була утворена в 1803 р. шляхом переведення губерньського управління з Миколаєва у Херсон, з цього часу і починається тут громадська опіка. Губернський приказ громадської опіки складався з головуючого — губернатора і трьох дійсних членів (називались засідателями, або депутатами) — по одному від дворян, купців та поселян. У діяльності попечительської ради приказу брали участь губернський або повітовий предводитель дворянства, військовий начальник місцевого гарнізону, один із дійсних членів приказу, лікарський інспектор, старший лікар лікарні та міський голова.

У Херсонській губернії було два прикази громадської опіки — в Одесі та Херсоні. Одеський приказ завідував богоугодними закладами Одеського градоначальства, а Херсонський — рештою таких закладів у губернії, за винятком міста Миколаєва, де громадською опікою займалось військово-морське відомство.

Губернський приказ завідував закладами, що знаходились у Херсоні і в 6 повітових та заштатних містах. У 1828 р. приказ вирішив збудувати нові приміщення для богоугодних закладів у Херсоні. Але кошторис будівництва був поданий Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору аж у 1832 р. У січні 1834 р. генерал-губернатор повідомив «Высочайшее соизволение»: «построить приказу здания для больницы на 60 человек, богадельни — 80 человек, для неспособных к ссылке в Сибирь на поселение — 60 человек, для домов: умалишенных — 20 человек, рабочего и смиренного — 60 человек, по исчисленной смете 361 287 р. ассигн. (103 224 р. 85 5/7 к. серебром), — производя оную из ежегодного остатка от доходов приказа, а в случае недостатка — из капитала в течении 3–4 лет» [5, 166]. Будівництво почалося у середині 1835 р. і на кінець наступного, 1836-го, року було майже здійснене, та остаточно не завершене: закінчились виділені кошти. Почалася неспішна переписка по складанню додаткових кошторисів, ревізія витрат раніше виділених коштів, розгляд і затвердження додаткових кошторисів, а тим часом новобудова стала руйнуватися. І тільки у 1851 р. були виділені додаткові кошти на будівництво, яке і було врешті закінчено у 1859 р. — у липні цього року в нові приміщення переїхали чоловіче та жіноче відділення лікарні. Такий більш ніж 30-річний строк тривалих канцелярських формальностей та надто повільного будівництва лікарні свідчив про бюрократичний стиль діяльності приказів громадської опіки, що суттєво гальмувало вирішення поставлених перед ними завдань.

У 1828 р. «Высочайшим повелением» на міські думи було покладено обов'язок опіки хворих військових службовців, що започаткувало утворення повітових лікарень. У 1851 р. затвердженим статутом лікувальних закладів діяльність міських лікарень була регламентована, при цьому питання влаш-

тування і управління ними були зосереджені у наказах громадської опіки. У Херсонській губернії повітова приказна медицина складалася з лікарень: в Олександрії — на 30 ліжок, Бериславі — на 24, Бобринці — на 17, Ананьєві — на 16, Дубоссарах — на 13 і в Очакові — на 10 ліжок [5, 724]. Головними джерелами утримання цих лікарень були кошти міських управлінь, плата за лікування заможних громадян, а також за нижчих військових чинів різних відомств. У разі нестачі цих надходжень витрати покривав наказ зі своїх коштів. Приказні лікарні слугували переважно інтересам міст та військового відомства, сільські жителі в них майже не лікувалися. Цими лікарнями завідували городові лікарі, які були в кожному повітовому і заштатному місті. Також у кожному повіті був повітовий лікар, а при ньому один-два фельдшери або лікарські учні і кожному місті — бабка-повитуха. Головним завданням городових і повітових лікарів було виконання судово-медичних і медико-поліцейських обов'язків. Міський і повітовий медичний персонал підпорядковувався Херсонській лікарській управі. У губернії всього було: лікарів — 20 (8 городових, 6 повітових і 6 при міських лікарнях), фельдшерів при міських лікарнях — 11, лікарських учнів — 9 (2 — при міських лікарях і 7 — при повітових), повитух — 9 [6, 193, 195].

Слід зазначити, що Херсонська губернія, попри недоліки в організації медичної допомоги, уже на початку свого існування посідала помітне місце в медичній справі Російської імперії. Так, у розпорядженні Медичної колегії імперії для виготовлення ліків знаходились (через лікарські управи) 4 ботаничних сади і 7 садових закладів, у тому числі один заклад — у Херсоні. Також у Херсоні знаходився один з чотирьох заводів з виготовлення хірургічних інструментів та перев'язувальних засобів [4, 135].

Характерним для Херсонської губернії було те, що у доземський період медичну допомогу їй населенню крім приказної медицини і медичного персоналу лікарських управ надавали ще й медичні працівники різних категорій кількох відомств: палати державних маєтностей, управління військових поселень та попечительського комітету у справах іноземних поселенців Південної Росії [5, 718–724; 6, 195–197].

Відомство державного майна повинно було піклуватись наданням медичної допомоги державним селянам, яких у Херсонській губернії налічувалось більше 90 тис. (всього населення у Херсонській губернії було 1 083 000 душ обох статей) [6]. Відомство не мало своїх лікарень у губернії. За всією медичною справою цього відомства наглядав губернський лікар, також було ще два лікарі — старший окружний лікар у Тирасполі і молодший окружний лікар у Ананьєві. У волостях усіх повітів знаходились 9 приймальних покоїв, 14 фельдшерів та 10 віспощеплювачів. Покої утримувались натуральною повинністю, а вся медична справа відомства — з коштів особливого громадського збору — по 2 коп. із селянина.

Відомство управління військових поселень налічувало 275 тис. казенних селян у 36 волостях Олександрійського, Єлизаветградського, Ананьївського і Херсонського повітів. Усі волості цих повітів були розділені на три лікарські

дільниці. Дільничні лікарі знаходились у посаді Нова Прага і містах Новомиргороді та Вознесенську. Також у відомстві працювали 36 фельдшерів (по одному в кожній волості, де були військові поселення) і 147 віспощеплювачів. Кожна волость мала приймальний покій на 4 ліжка, який знаходився або при волосному правлінні, або в особливому будинку управління військового поселення. Витрати на медицину цього відомства здійснювалися з мирських капіталів громад поселян.

Попечительський комітет у справах іноземних поселенців (їх у губернії проживало 53 тис. чол.) і євреїв-землеробів (16 тис. чол.) завідував медичною справою у 6 округах і 5 окремих колоніях Тираспольського, Одеського і Херсонського повітів. Головний нагляд за медичною частиною здійснював колоніальний лікар, який знаходився при попечительському комітеті в Одесі. Безпосередній догляд за цією справою входив у обов'язок окружних і сільських старшин. Лікарня у поселенців була тільки одна — у єврейській колонії Великий Нагартав (Херсонський повіт). Тут знаходився і другий лікар попечительського комітету. На утримання цієї лікарні євреї щорічно вносили 15-копійчаний збір з душі, що давало їм право лікуватись безплатно, а інші хворі платили 70–80 коп. за день лікування. Обов'язки фельдшерів у колоніях виконували віспощеплювачі, їх було 30–32. Утримувались вони за рахунок громадських коштів. Повитух не було, допомогу при пологах надавали письменні жінки-колоністки, що навчались своєї справи одна в одній і мали спеціальні книги з малюнками і описами пологів, утримувались вони коштом добровільних винагород від сім'ї породіллі.

Для поміщицьких селян-кріпаків, яких у губернії нараховувалось більше 321 тис., не було ніякої медичної організації. Тільки деякі поміщики-одиначки влаштовували у своїх маєтках невеличкі лікарні, наймали лікарів або фельдшерів та віспощеплювачів, що обслуговували і селян.

Єдиного медичного управління в губернії не було — усі відомства у медичній справі діяли цілком самостійно, кожне на свій розсуд. «Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства...» стосовно доземського періоду також повідомляв: «Следует присовокупить, что заботы о принятии мер при эпидемиях и вообще по охране народного здоровья были вверены еще губернскому и уездным комитетам общественного здравия. Однако, для выполнения намеченных санитарных задач комитеты не располагали положительно никакими средствами. Единственными исполнителями их распоряжений и постановлений являлись городские и уездные врачи, обремененные... еще и другими сложными обязанностями. Поэтому совершенно понятно, что санитарная деятельность этих учреждений... сводилась по преимуществу к обширной бумажной переписке с различными инстанциями и выражалась почти исключительно в представлении высшему начальству полугодовых отчетов» [7, 198]. Такий незадовільний стан охорони здоров'я сільського населення у Російській імперії був повсюди, що підтверджував у свій час Медичний департамент: «...штатное число врачей не рассчитывалось сообразно массе народонаселения, а налагаемые на врачей обязанности — их физическим силам. Один и

тот же врач должен был исполнять в уезде все, что ему предпишут; средств к исполнению предписанного не полагалось, содействия врачу почти никто не оказывал, а ответственности и взысканию он подвергался» [8, 12].

На той період у губернії було всього 28 лікарів, переважна більшість з них працювала у містах, а медичну допомогу безпосередньо селянам могли надавати тільки 8 лікарів. Про них відомий земський лікар М.С. Уваров писав: «Врачи не были врачевателями, да и не могли быть по своему ничтожному числу; они были контролерами деятельности фельдшеров. По уездам они разъезжали ради вскрытий и других судебно-медицинских целей, ради практики у помещиков и ради надзора за фельдшерами. Весьма понятно, что это был призрачный контроль» [5, 722]. Якщо із 102 фельдшерів усіх відомств вирахувати лікарських учнів при лікарях та віспощеплювачів на фельдшерських посадах, то для губернії залишався 61 практикуючий фельдшер; акушерок не було зовсім. Про фельдшерів того часу Херсонське повітове земство згадувало так: «Врачевание сельского населения находилось таким образом всецело в руках фельдшеров или чаще — производилось знахарями и бабками, уже без всякого отношения к научной медицине. Фельдшера того времени, лишённые образования и специальной подготовки, также были вполне невежественны в медицине» [9, 57]. Віспощеплювачами ставали місцеві сільські жителі: «Малограмотные и не подготовленные для этого дела, они действовали однако на своем медицинском поприще самостоятельно и безконтрольно, прививая «с ручки на ручку» оспу и вместе с нею разные заразные болезни» [9, 54]. Приймальні покої були у жалюгідному стані. Лікарні налічували всього 180 ліжок, селяни їх боялись і уникали. Ось як констатував Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор у своєму відношенні від 31 жовтня 1860 р. стосовно типової для Херсонської губернії Дубоссарської лікарні: «Пользовавшихся в городской больнице отправляли по выздоровлении в полицию для взыскания следуемых приказа за лечение денег. Подобных лиц полиция задерживала до уплаты долга приказа, или до представления благонадежного поручительства, или, наконец, до окончания формального и присяжного удостоверения в действительной их бедности. Таким образом, если получивший в больнице облегчение от болезни не в состоянии был тотчас уплатить следуемых с него денег, то помощь, оказанную ему в больнице, он покупал тягостным арестом в полиции в течении нескольких дней, даже недель, до приискания поручителя или до окончания следствия о его недостаточности» [7, 200]. А Херсонський губернатор Клушин, який відвідав приказну Бериславську лікарню перед прийняттям її земством, так описав побачене: «...больница содержится грязно, воздух невыносимо тяжел и душлив, белье на больных дурно вымыто и частью вовсе не мыто. Тюфяки залежалые с перебитой соломой, пропитанные нечистотами, заражают воздух в палатах. Нет внимания, ни сострадания к больным как от самого доктора, так и от смотрителя вместе с фельдшерами» [9, 54].

Констатуючи в цілому незадовільний стан організації охорони здоров'я населення у дореформений період, слід зазначити, що на момент утворення земств у Херсонській губернії їм не довелося починати з нічого, адже на цей час

все ж склалася деяка система медичної допомоги селянам, яка стала певним підґрунтям для створення в подальшому нової, досить прогресивної земської медицини. Розгалужена мережа хоч і небагатьох лікувальних закладів, розміщений в усіх повітах різного ґатунку медичний персонал, деякий досвід медичної діяльності кількох відомств дозволили земському самоуправлінню з самого початку, при всій його критиці стану попередньої медичної справи, все ж фактично визнати набуте приказною та відомчою медициною як позитив і на певний початковий час навіть задовольнитися отриманим. У перший же рік свого існування губернська земська управа у поданій доповіді запропонувала: «принимая во внимание, что для повсеместного по губернии правильного устройства медицинской части потребовались бы от земства большие затраты, можно ограничиться тем, что уже сделано в уездах» [5, 724].

-
1. *Осипов Е.А., Куркин П.И., Попов И.В.* Русская земская медицина. — М., 1899.
 2. Полное собрание законов Российской империи. — СПб. — Т. XX. — № 14392.
 3. *Чистович Я.* Очерки из истории русских медицинских учреждений XVIII столетия. — СПб., 1870.
 4. *Мирский М.Б.* Медицина России XVI–XIX веков. — М.: РОССПЭН, 1996.
 5. *Уваров М.* Обзор состояния земской медицины в Херсонской губернии // Земская медицина Херсонской губернии. — Херсон: Издание Губернской Земской Управы, 1888.
 6. Кількість різних категорій населення Херсонської губернії взята з матеріалів X ревізії 1858 р., розміщених у кн.: *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. — Ч. I. — 1863.
 7. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. Вып. II. — Херсон: Издание Херсонской Губернской Земской Управы, 1906.
 8. Архив судебной медицины и общественной гигиены. — 1865. — № 2.
 9. Деятельность земства в Херсонском уезде за 50-летие 1864–1913 гг. Составлено земскими служащими под редакцией управы. — Б.м., Тип. преобр. О.Д. Ходушиной, Б.г.